

Яцишин М. М. – доктор юридичних наук, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Пащук Т. В. – аспірант кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПОКАРАНЬ В УКРАЇНІ

Розглянуто питання становлення та розвитку системи покарання в Україні.

Ключові слова: система; покарання; історико-правові засади.

Рассмотрены вопросы становления и развития системы наказания в Украине.

Ключевые слова: система; наказание; историко-правовые основы.

The article deals with the formation and development of the sentences in Ukraine.

Keywords: system; punishment; historical and legal bases.

Підвищення якості кримінально-правового законодавства й ефективності застосування покарання певною мірою залежить від розроблення методологічних підходів дослідження системи покарання. Цей процес безпосередньо пов'язаний з історичним методом пізнання, цінність якого полягає в дослідженні об'єкта не лише з позицій сучасних обставин, а й з погляду минулого.

Питання використання цього методу в кримінально-правових дослідженнях вивчали такі науковці, як: О. О. Дудоров, О. П. Кучинська, В. О. Навроцький, М. І. Панов, В. М. Попович, П. Л. Фріс, М. М. Яцишин та ін. Однак поки що в низці досліджень зазначений метод не застосовують або використовують побіжно.

Метою цієї статті є дослідження розвитку системи покарання за допомогою історичного методу пізнання.

Застосовуючи цей метод, дослідники встановили, що найвидатнішою пам'яткою кримінально-виконавчого права князівського періоду (882–1349 рр.) є “Руська Правда”, яка мала три редакції – коротку, просторову та скорочену. Положення “Руської Правди” закріпили чимало норм про злочини та покарання, сформували низку важливих правових категорій, заклали основу для розвитку системи виконання покарань. У цій пам'ятці виразним є класовий характер покарань. Посягання на життя, честь і майно феодалів карали суворіше, ніж посягання на життя, честь і майно простих людей давньоруського суспільства [1, с. 85].

Наступний період (1349–1648 рр.) ознаменувався переходом від ранньофеодальних форм суспільного життя до початкового етапу розвинутого феодалізму та характерної для нього феодальної роздробленості [1, с. 125]. У 50-х рр. XIV ст. розпочалася експансія Литви на Україну, а в другій половині XIV ст. більшість українських земель було приєднано до складу Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського (колишня офіційна назва сучасної Литви).

Надзвичайно тяжким і трагічним для України стало утворення після Люблінської унії 1569 р. нової держави – Речі Посполитої [2, с. 69]. У цей період на території України одночасно діяли різноманітні нормативні акти, що відображали рівень розвитку кримінально-правової доктрини держав-метрополій (Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр., магдебурзьке право, “Зерцало Саксонське”, польські законодавчі акти “Саксон”, “Порядок”), а також українські звичаєві правові норми.

Важливими віхами в історії системи покарання були Судебники 1497 р. та 1550 р., що встановили сувору систему покарань, спрямовану на залякування населення. Смертна кара, тілесні покарання, позбавлення волі витіснили розгалужену на той час систему штрафів.

Ухвалення Литовських статутів засвідчило посилення кримінально-правової репресії на законодавчому рівні: смертну кару, що була найбільш тяжким покаранням, за I Литовським статутом застосовували в 20 випадках, за II – у 60, за III – у 100 [3, с. 91–92]. Кримінально-правові норми мали класовий характер. Життя, майно, честь й особиста гідність представників панівних станів, передусім шляхти, захищали посиленими санкціями. Так, за I Литовським статутом карою за образу шляхтича була в’язниця, за образу нешляхтича – штраф. За вбивство, учинене кількома шляхтичами, покаранню підлягав лише один з них, решта платила спільно “головщину” [1, с. 197].

Після укладення Люблінської унії, згідно з якою відбулося об’єднання Польщі та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту, на українських землях залишався чинним і Литовський статут 1566 р. Після ухвалення 1588 р. III Литовського статуту це джерело права поширилося на всі українські землі й діяло протягом тривалого часу [4, с. 271].

Після Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. було створено незалежну державу – Українську козацьку республіку. Вона мала власну судову систему й судочинство, що діяли упродовж десятиліть після входження Гетьманщини до складу Росії 1654 р. [5, с. 55].

Одним із джерел кримінального права України цього періоду було Соборне Уложення 1649 р. У ньому було передбачено понад 50 деліктів, за які могли призначати смертну кару. Для посилення карального ефекту цього виду покарання передбачали не лише прості її види (повішення, відсічення голови), а й кваліфіковані (залиття горла розплавленим металом, закопування в землю до настання смерті тощо), які завдавали особливих мук злочинцеві. Також поширеними на той час покараннями були тілесні покарання, тюремне ув’язнення, висилання.

Продовженням цієї політики було розроблення, ухвалення та надання чинності Артикулу воїнського 1715 р. Зазначений нормативний акт розширив кількість норм, якими було передбачено можливість застосування смертної кари, до ста.

1728 р. гетьманом Запорозької Січі було обрано Данила Апостола. Під час його правління розпочато роботи із систематизації національного законодавства (зокрема, кримінального та кримінально-виконавчого). Результатом кодифікації національного права стало створення визначної пам’ятки права України, першого кодексу українського права – зводу законів “Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743) (“Права...”).

“Права...” пропонували досить розвинуту систему покарань, яка передбачала смертну кару (що поділялася на просту й кваліфіковану), ув’язнення, церковну спокугу,

вигнання, майнові покарання тощо [6, с. 84]. Як і раніше, застосування покарання залежало від соціального становища злочинця та потерпілого. Кримінально-правові закони, чинні на той час, мали яскраво виражений класовий характер і продовжували традицію феодального суспільства, у якому охороняли, передусім, права владної верхівки, а тому міра покарання була різною для простолюдинів і заможних (дія, спрямована проти благополуччя (прав і безпеки) усього суспільства).

Наприклад, шляхтича, який убив просту людину, карали штрафом і зобов'язували відшкодувати збитки родині вбитого. Просту ж людину за вбивство шляхтича страчували. Привілейоване становище козацької старшини, української шляхти й дворянства виявлялося також у тому, що, коли будь-хто з них учинював злочин, він, зазвичай, підлягав значно легшому покаранню, ніж проста людина, яка вчинила таке саме діяння [1, с. 311].

Період перебування України у складі Австрійської (Австро-Угорської й Російської імперій (1764–1917) характеризується ліквідацією української державності, національної правової системи, поширенням на всій території України загальноімперської політики.

В Уложенні про покарання кримінальне і виправне 1845 р., що діяло в цей час, багато уваги приділено обставинам, які пом'якшують покарання (надано широкий перелік “обставин, що більшою чи меншою мірою зменшують вину, водночас і суворість наступного за ним покарання”) [7, с. 269].

Слід акцентувати увагу на надзвичайній складності системи покарань, недостатній визначеності санкцій, можливості заміни одних покарань іншими, наявності в багатьох статтях Особливої частини Уложення посилань на інші статті для визначення міри покарання. Покарання різнилися за розрядами, кожний розряд поділяли на кілька родів, кожний рід – на кілька ступенів (з вищою і нижчою мірою) [1, с. 373].

Одним з нормативно-правових актів, у якому відображено тогочасний розвиток системи покарання, було Угорське кримінальне уложення про злочини і проступки 1879 р., розділ III “Покарання” якого містив норми стосовно законодавчого визначення та призначення покарання.

Наприкінці досліджуваного періоду розвиток кримінального законодавства характеризувався посиленням суворості покарання, що було спричинено специфікою воєнного часу та передреволюційної обстановки.

Перемога в Росії 1917 р. Лютневої революції відкрила шлях до самовизначення України та відродження її державності. У 1917–1920 рр. в умовах жорсткої боротьби за владу функціонували кілька форм української національної державності, а саме: Українська Народна Республіка, Українська держава гетьмана П. Г. Скоропадського, Українська Народна Республіка часів Директорії, Західноукраїнська Народна Республіка. У цей період відбувався активний пошук ефективних й оптимальних моделей українського національного кримінального права. Однак у нормах кримінального права демократичні цінності конкурували з авторитаризмом, гуманістичні ідеали – з узаконенням репресій проти політичних опонентів [5, с. 65–66].

У перші місяці 1917 р. Тимчасовий уряд видав низку важливих актів, що пом'якшували покарання. 6 березня 1917 р. було затверджено указ про амністії. Деякі вияви гуманізму є в Постанові Тимчасового уряду Російської імперії “Про полегшення долі осіб, які вчинили кримінальні злочини” від 17 березня 1917 р., що була чинною на

території України. У Постанові, метою якої було утвердження законності, містилися заклики до суворого й неухильного дотримання порядку та спокою, рішучого припинення будь-яких посягань на особисту й майнову недоторканність громадян, значного полегшення долі осіб, які вчинили злочини. Зокрема, смертну кару замінено висиланням на каторгу на 15 років. Передбачено й інші полегшення покарання, зокрема: скорочення строку покарання, умовне дострокове звільнення тощо [8, с. 135].

З перших днів існування радянська влада запровадила в країні терор. Ситуація загострювалася ще й тим, що в перші місяці становлення радянської влади різні види покарань містилися в розрізних декретах, відомчих постановах, наказах й інструкціях, подеколи з'являлися внаслідок “революційної правотворчості” трудящих мас, які в процесі безпосередньої боротьби зі злочинністю створювали норми права на місцях. На початковому етапі розвитку радянського кримінального законодавства в радянській Україні не було єдиного акта, у якому перелічувалися б усі види покарань [9, с. 68–69].

Третій Універсал Центральної Ради проголосив таке положення: “Однині на землі Республіки Української смертна кара касується. Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде виданий закон” [10].

19 листопада 1917 р. було видано закон про амністію.

Розроблення проекту нової програми РКП(б) на початку 1919 р. в тій частині, що стосувалася процесу реалізації покарання, дала новий поштовх для розвитку інституту покарання, а саме: підвищення відсотку умовного засудження; підвищення відсотку громадського осуду; заміни позбавлення волі примусовою працею з проживанням удома; заміни в'язниці виховними установами; заснування товариських судів для окремих категорій, в армії, серед робітників [11, с. 85].

“Керівні начала” 1919 р. містили нові покарання, що відповідали “духу революційного часу”: оголошення ворогом революції або народу, оголошення поза законом, навіювання, вираження суспільного осуду, примус до дії, що не передбачає фізичного позбавлення (наприклад, пройти інтенсивний курс навчання), оголошення під бойкотом, виключення з об'єднання на час або назавжди, позбавлення політичних прав тощо.

Водночас в Україні за 1920 р. близько 30 % засуджених трибуналом до позбавлення волі засуджено умовно, 36 % усіх вироків – це покарання більш м'які, ніж позбавлення волі, і далі щопівроку кількість смертних вироків зменшувалася, умовно засуджених – збільшувалася, сягнувши в другому півріччі 1921 р. до 51 % усіх засуджених до позбавлення волі [9, с. 74].

Період Української СРР (РСР) (1921–1991) характеризувався тим, що формування поняття та системи, визначення мети покарання відбувалося в умовах докорінних перебудов і змін у суспільному житті – розпаду однієї соціально-економічної формації та зародження іншої. Унаслідок цього відбулася зміна ціннісних пріоритетів та напрямів з охорони прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку й безпеки, конституційного устрою держави від злочинних посягань, що мало результатом ухвалення нових законодавчих рішень.

Волонтаризм у застосуванні покарання призвів до поширення судового та позасудового свавілля, розширення сфери застосування смертної кари, підвищення верхньої межі строку покарання у вигляді позбавлення волі до двадцяти п'яти років з одночасним скасуванням умовного дострокового звільнення [6, с. 178].

Водночас проголошували такі лозунги: 1) збільшення відсотка умовного засудження; 2) збільшення відсотка суспільного засудження; 3) заміна позбавлення волі примусовою працею з мешканням удома; 4) заміна тюремного ув'язнення виховними установами; 5) запровадження товариських судів (для окремих категорій як в армії, так і серед робітників).

У Кримінальному кодексі УРСР 1922, 1926 та 1960 рр. містилися основні положення радянського кримінального права щодо застосування покарання.

У Кримінальному кодексі 1926 р. було передбачено значно м'якші міри покарання, ніж у Кодексі 1922 р. [12, с. 224].

Упродовж 1934–1953 рр. панував сталінський терор, принципи доцільності та наукової обґрунтованості застосування покарання не діяли.

Гуманізація системи покарання розпочалася з підписанням 10 грудня 1948 р. Загальної декларації прав людини, що поклала початок планетарному визнанню основоположних прав людини. Прийняття її стало точкою відліку процесу формування в системі міжнародного права окремої галузі прав людини. Вона стала дороговказом гуманістичного правового прогресу людства. У цьому й полягає її історична унікальність [13, с. 26–27]. Дослідник В. Я. Тацій з цього приводу зазначає: "...Вона, як ковток свіжого повітря, надихала на боротьбу та зміцнювала переконання тих, хто ставав політв'язнем. Невипадково в СРСР Декларацію максимально замовчували. Її текст друкувався малими тиражами тільки в спеціальних виданнях. Із середини 1960-х Декларацію почали широко розповсюджувати в самвидавництвах, її машинописні копії неодноразово вилучалися в дисидентів на обшуках. Апеляції до статей Декларації, які проголошували права і свободи, стали лейтмотивом документів і акцій правозахисного руху в СРСР" [14, с. 21–22].

Із 60-х рр. минулого століття в доктрині кримінального права панівною стає концепція, згідно з якою розширення застосування покарання у виді позбавлення волі здатне позитивно вплинути на зниження рівня злочинності. Тогочасна кримінологія, виходячи з ідеалізованого обґрунтування існування злочинності у зв'язку з існуванням капіталістичного (буржуазного) суспільства, заявляла про поступове "відмирання" злочинності. Тому питома вага покарання у виді позбавлення волі в практиці призначення покарання була традиційно високою і становила в СРСР у 60–70-х рр. 53–66 % засуджених [15, с. 134]. Однак оптимістичні прогнози про скорочення та відмирання злочинності в процесі розвитку соціуму, на жаль, не підтверджувалися.

Упродовж тривалого часу українське законодавство й самі посадові особи не забезпечували засудженим можливості повністю використовувати передбачені законом права. Виправна система найчастіше була головною зброєю в так званій класовій боротьбі. Необхідністю цієї боротьби виправдовували масові репресії та занадто жорстокі умови виконання покарань [16, с. 442].

Отже, застосування історичного методу дослідження системи покарання має бути спрямоване на розроблення оптимальних шляхів її вдосконалення, що ґрунтується на

аналізі національного досвіду кримінально-правової регламентації та застосування системи покарання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія держави і права України : [підруч.] : у 2 т. Т. 1 / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К. : Вид. дім “Ін Юре”, 2000. – 648 с.
2. Шевчук В. П. Історія української державності: Курс лекцій : [навч. посіб.] / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К. : Либідь, 1999. – 480 с.
3. Музиченко П. П. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / Музиченко П. П. – [3-тє вид., стер.]. – К. : Знання, 2001. – 429 с.
4. Усенко І. Литовські статuti / І. Усенко, В. Чехович // Українське державотворення: невитребуваний потенціал : [словник-довідник] / за ред. О. М. Мироненка. – К. : Либідь, 1997. – 559 с.
5. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія, практика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / Маляренко Василь Тимофійович. – Х., 2005. – 449 с.
6. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : [моногр.] / Фріс П. Л. – К. : Атіка, 2005. – 332 с.
7. Хрестоматія з історії держави і права України : [навч. посіб.] : у 2 т. Т. 1 / Гончаренко В. Д., Рогожин А. Й., Святоцький О. Д. ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Вид. дім “Ін Юре”, 1997. – 464 с.
8. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 “Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право” / Кісілюк Едуард Миколайович. – К., 2003. – 208 с.
9. Чуваков О. А. Кримінальне право в Україні (1917–1922 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 “Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право” / Чуваков Олег Анатолійович. – Х., 2003. – 195 с.
10. Універсал Української Центральної Ради (III) [Електронний ресурс] : інформаційно-правова бібліотека Експерт-Юрист, 2006. – № 10. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. – Систем. вимоги : Pentium-100, RAM 32 Мб, SVGA, 1 Мб, CD-ROM 4x, русіфікована ОС Windows 98, ME, 2000, XP, 1300 Мб на HDD (при повній інсталяції). – Назва з контейнера.
11. Чельцов-Бебутов М. Социалистическое правосознание и уголовное право революции : [моногр.] / Чельцов-Бебутов М. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1924. – 167 с.
12. Эстрин А. Я. Развитие советской уголовной политики / Эстрин А. Я. – М. : Гос. изд-во совет. законодательства, 1933. – 244 с.
13. Рабінович П. М. Світовий маніфест гуманізму (до 60-річчя проголошення Загальної декларації прав людини) / П. М. Рабінович // Право України. – 2008. – № 12. – С. 23–30.
14. Тацій В. Я. 60 років Загальній декларації прав людини / В. Я. Тацій // Право України. – 2008. – № 12. – С. 17–23.
15. Наумов А. Уголовная статистика: преступность и ее стабильность / А. Наумов // Уголовное право. – 2008. – № 4. – С. 134–138.
16. Трубников В. М. Про систему принципів кримінально-виконавчої політики / В. М. Трубников // Від громадянського суспільства – до правової держави : тези II Міжнар. наук.-практ. конф. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 439–447.

